

*Martin Vávra  
Tomáš Čížek (ed.)*

---

**Vývoj empirického  
sociologického  
výzkumu  
na území  
Československa**

---

# Vývoj empirického sociologického výzkumu na území Československa

Martin Vávra, Tomáš Čížek (ed.)

---

Recenzovali:

doc. JUDr. PhDr. Jakub Rákosník, Ph.D.

doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Autoři: Jan Balon, Tomáš Čížek, Dušan Janák, Marek Skovajsa, Markéta Škodová, Miroslav Tížik, Ludovít Turčan (†), Martin Vávra, Jakub Zelenka

Příprava publikace byla podpořena z prostředků projektu CSDA Research - Výzkumný program Českého sociálněvědního datového archivu: Česká republika v Mezinárodním programu sociálních šetření ISSP, výzkum kvality dat a zdrojů dat  
Zadavatel: MŠMT, reg. č. projektu CZ.02.1.01/0.0/0.0/16\_013/0001796  
Program: Operační program Výzkum, vývoj a vzdělávání, Výzva č. 02\_16\_013 pro Výzkumné infrastruktury v prioritní ose 1 OP  
Prioritní osa: PO 1 - Posilování kapacit pro kvalitní výzkum

Vydaly

Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Sociologický ústav AV ČR

Praha 2023

Edice Studie, 147. svazek / řídí Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba a Alena Miltová

Korektura slovenských textů Janka Gelatíková (před grafickou úpravou)

Redakce Alice Dudáková a Jiří Ryba

Grafická úprava a obálka studio Designiq

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2023

ISBN 978-80-246-5422-5 (Karolinum)

ISBN 978-80-7330-403-4 (Sociologický ústav)

ISBN 978-80-246-5566-6 (pdf, Karolinum)

ISBN 978-80-7330-408-9 (pdf, Sociologický ústav)



Univerzita Karlova  
Nakladatelství Karolinum

[www.karolinum.cz](http://www.karolinum.cz)  
[ebooks@karolinum.cz](mailto:ebooks@karolinum.cz)



**Sociologický ústav**  
Akademie věd ČR

Sociologický ústav AV ČR  
[www.soc.cas.cz](http://www.soc.cas.cz)



Od roku 2021 součást Nakladatelství Karolinum



# Obsah

Kapitola 1	
<b>Úvod</b>	9
1.1 Jaké otázky si klademe	10
1.2 Vymezení záběru knihy	15
1.3 Dosavadní přehledy dějin výzkumu společnosti	20
1.4 Shrnutí obsahu jednotlivých kapitol	21
Kapitola 2	
<b>Rozvoj metodologie empirického výzkumu v počátcích sociologie ve střední Evropě</b>	27
2.1 Úvod	27
2.2 Kulturalismus v Polsku	30
2.3 Rakousko: mezi subjektivismem fenomenologie a objektivismem statistické analýzy	36
2.4 Maďarská sociografie	39
2.5 Namísto závěru: počátky česko/slovenské sociologie ve středoevropském kontextu	43
Kapitola 3	
<b>Brněnská sociologická škola, nebo sociologie v Brně? Kontinuita a diskontinuita lokální sociologické tradice v oblasti metodologie sociologických výzkumů</b>	52
3.1 Vývoj akademické sociologie v Brně	53
3.1.1 Preludium před rokem 1918 a založením Masarykovy univerzity	53
3.1.2 Slibný start na Masarykově univerzitě (1919–1948)	54
3.1.3 Od února 1948 do srpna 1968	55
3.1.4 Od normalizace k sametové revoluci	56
3.2 Vybraná témata brněnské empirické sociologie	57
3.2.1 Město	57
3.2.2 Dělnictvo	59
3.2.3 Venkov	60

3.2.4	Jiná témata	61
3.3	Brněnská sociologická škola a její tradice, nebo tradice sociologie v Brně?	64

## Kapitola 4

<b>Hledání prvních výzkumů</b>		70
4.1	Evropské počátky sociálních výzkumů	71
4.2	Česká sociologie versus data o společnosti	72
4.3	První české výzkumy	76
4.3.1	Sociální postavení dětí v severočeském revíru	76
4.3.2	Postavení dělnictva táboorského	81
4.3.3	K psychologii malého města	85
4.4	Shrnutí	88

## Kapitola 5

<b>Podpora Rockefellerovy nadace pro sociální vědy v meziválečném Československu</b>		91
5.1	Rockefellerovské nadace a podpora sociálních věd	92
5.2	Proměny rockefellerovských organizací v meziválečném období	94
5.3	Působení rockefellerovských nadací v Československu	95
5.4	Granty RF pro československou sociologii a další sociální vědy	97
5.5	Stipendia RF pro československé sociologie	101
5.6	Závěr	103

## Kapitola 6

<b>Velké empirické výzkumy v české sociologii a pražská sociologická škola</b>		108
6.1	Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze	111
6.2	Výzkum poměšťování pražského okolí	113
6.3	Další produkce předválečné „pražské“ empirické sociologie	117
6.4	Výzkumy mimo akademickou sociologii	122

## Kapitola 7

<b>Obnova empirické sociologie v šedesátých letech a její činnost v období normalizace</b>		128
7.1	Obnova sociologie jako oboru a jako výzkumné praxe	128
7.2	Budování systematického výzkumu společnosti	131
7.3	Oblasti a instituce výzkumu	133
7.3.1	Sociologie mládeže	136
7.3.2	Stratifikace, prestiž povolání	136
7.3.3	Výzkum náboženství	137

7.3.4	Volný čas a životní způsob	138
7.3.5	Sociologie armády a vojenství	138
7.3.6	Výzkumy rozhlasových posluchačů	138
7.3.7	Sociologie zdravotnictví a zdraví	139
7.3.8	Politická sociologie	140
7.4	Sociologie v šedé zóně	140
7.5	Výzkumy publikované v Sociologickém časopise v letech 1971–1989	142
7.6	Další sociologické časopisy před rokem 1989	143
7.7	Od entuziasmu k znormalizování	145

## Kapitola 8

<b>Výzkum veřejného mínění v Československu</b>	149	
8.1	Založení ÚVVM v roce 1946	150
8.2	Návrat výzkumu veřejného mínění v roce 1967	152
8.3	Výzkum veřejného mínění a normalizace	156
8.4	Výzkum veřejného mínění ve společenském rámci	157

## Kapitola 9

<b>Sociologická analýza sociální stratifikace v podání Pavla Machonina a jeho týmu</b>	161
--	-----

## Kapitola 10

<b>Mezi vědou a reformou: západní teoretické inspirace československého výzkumu ve druhé polovině šedesátých let</b>	174
--	-----

## Kapitola 11

<b>K empirickým výskumom v dejinách slovenskej sociológie</b>	184	
11.1	Empíria v zápase o národnú vec	184
11.2	Počiatky empirickej sociológie	187
11.3	Sociografické výskumy	189
11.4	Počiatky empirického výskumu A. Hirnera	196
11.5	Sociografia a sociografická škola	199
11.6	Povoynové výskumy	202
11.7	Neskoršie výskumy A. Hirnera	206
11.8	Martin Katriak a skúmanie sociálnych problémov	211

Namiesto záveru	218
-----------------	-----

## Kapitola 12

<b>Výskum verejnej mienky na Slovensku – počiatky, križovatky a inštitucionálne etablovanie</b>	222
12.1 Od empirie k štandardizácii	222
12.2 Ako rekonštruovať históriu výskumu?	227
12.3 Počiatky výskumu verejnej mienky na Slovensku	229
12.4 Výskumy verejnej mienky pred vznikom druhého pracoviska pre výskum verejnej mienky na Slovensku	241
12.5 Výskum verejnej mienky na ÚVVM ČSAV	245
12.6 Ústav pre výskum verejnej mienky SAV	250
12.7 Výskum verejnej mienky v Osvetovom ústave a v nasledovníckych inštitúciách	256
12.8 Rok 1968 v inštitucionalizácii výskumu verejnej mienky	261
12.9 Normalizácia vo výskume verejnej mienky	264
12.10 Odlišnosti výskumu verejnej mienky na Slovensku	271

## Kapitola 13

<b>Záver</b>	286
<b>Summary</b>	292
<b>Medailonky autorů</b>	295
<b>Jmenný rejstřík</b>	297



# Kapitola 1

## Úvod

Martin Vávra

V této knize se pokoušíme o reflexi minulosti československé sociologie prostřednictvím historie výzkumů, které prováděla. Naši práci řadíme do kontextu výzkumů dějin empirické sociologie provedených zejména v anglosaském prostředí (pro USA např. Platt 1996; pro USA, Británii a okrajově Francii a Německo Bulmer et al. 1991). Empirický výzkum je nepochybně nedílnou součástí současné sociologie. Bylo by snad možné tvrdit, že je součástí nejviditelnější a nejobsáhlejší, a to jak nahlíženo podle činnosti sociologů samých, tak také pohledem veřejnosti. To první lze pro případ Česka snadno dokázat analýzou nejvýznamnějšího oborového periodika, *Sociologického časopisu*. Jak uvádí Dušan Janák a Robert Klobucký (2014, 653), v období 1990–2013 bylo zkoumání sociální reality věnováno v *Sociologickém časopise* 67 % statí (pro slovenskou *Sociológiu* byl podíl na výzkumu založených statí ještě o něco vyšší, konkrétně 70 %). To druhé, tedy že výzkum, zejména dotazníkový kvantitativní výzkum, je fenoménem, který si v současnosti laická veřejnost asi nejvíce spojuje s představou sociologie jako vědy, je spíše intuitivním vzhledem a netestovanou hypotézou editorů této knihy, založenou na osobní zkušenosti.

Ovšem tak tomu v krátkých dějinách oboru na území Československa zdaleka nebylo vždy. Jak uvádí Zdeněk Nešpor (Nešpor a kol. 2014, 32), pravděpodobně prvním výraznějším „popularizováním“<sup>1</sup> sociologie v české společnosti byl Masarykův sociologický rozbor *Rukopisů královédvorského a zelenohorského*, publikovaný v roce 1886 v časopise *Athenaeum*. Šlo tedy sice o text reflektující vlastní Masarykův výzkum, ovšem postavený spíše na argumentech (často velmi spekulativních) srovnávacích právních a kulturních dějin než na nějakých specificky sociologických datech a metodách v dnešním slova smyslu. A když se podíváme na ostatní sociologickou produkci (míněno zde jako texty těch, kdo se k sociologii hlásili, nebo těch, kteří publikovali v meziválečných sociologických periodikách, bez ohledu na jejich

---

<sup>1</sup> Uvozovky jsou zde na místě, neboť většinový postoj nebyl zpochybňování pravosti rukopisů nakloněn – jak alespoň můžeme soudit na základě studia dobových dokumentů, takže sociologie jen stěží získala díky tomuto příspěvku oblibu.

disciplinární příslušnost) od počátků oboru na území Česka a Slovenska až do období 30. let 20. století, zjistíme, že její velká část byla spíše spekulativní povahy, založená na kombinaci analýzy vlastních nesystematicky sebraných dat a recepci literární produkce z oblasti sociálních věd, filosofie, ale třeba také beletrie (viz Nešpor a kol. 2014; Janák 2011). Vlastně teprve od 60. let můžeme v (institucionálně obnovené) sociologii vidět jasnou převahu textů založených na systematickém výzkumu. Podle našeho názoru stojí tedy za to zaměřit se na tento vývoj empirického sociálního výzkumu a jeho cestu v rámci sociologie i společnosti jako celku a popsat jej, nejen s ohledem na jeho vrcholy, jako byl předválečný výzkum poměšťování pražského okolí nebo Machoninův výzkum sociální struktury z druhé poloviny 60. let, ale také s připomínkou pádů, slepých uliček a stagnací.

Když se ohlédneme jen několik desítek let do minulosti sociálního výzkumu, zjistíme, že v různých obdobích státního socialismu, v poválečném období a v období protektorátu či v době první republiky byla jeho podoba odlišná od té současné. To je banální zjištění, sociální věda, akademická i aplikovaná, se mění neustále. Důležité je ovšem zkoumat, jaké konkrétně byly tyto odlišnosti (v metodách výzkumu, ve způsobech zpracování dat či využití a publikaci výsledků) a jak toto všechno souviselo s dobovou organizací vědy a se způsoby vybírání a zadávání výzkumných témat.

## 1.1 Jaké otázky si klademe

V české (československé) sociologii byl prováděn systematický empirický sociálněvědní výzkum, včetně výběrových šetření v dnešním slova smyslu, nejpozději od 30. let 20. století. Ovšem i v době předcházející, v čase počátků institucionalizace, nebo dokonce i dříve, lze nalézt příklady empirického usilování, jako byl například Chalupného výzkum tábořského dělnictva (Chalupný a Pavlík 1903) či Bláhovo na dotaznících založené zkoumání „duše malého města“ (jehož výsledky byly obsaženy v Bláhově disertaci z roku 1908). Proč ovšem zůstaly tyto empirické pokusy na dlouhou dobu ojedinelými jak v rámci akademické činnosti obou později významných sociologů, tak i uvnitř sociologické obce jako celku? A do jaké míry naopak bylo v sociologii reflektováno výzkumné usilování autorů mimo obor, z jiných disciplín (demografů, ekonomů, lékařů a jiných) nebo i těch akademicky zcela nezařazených (jako příklad bychom zde mohli uvést výzkumy sociální situace žáků na Mostecku, jejichž autorem byl učitel a spisovatel Eduard Štorch [1901]). Jak totiž ukazují například Charles-Henry Cuin a François Gresle (2004) ve svých *Dějínách sociologie*, systematický výzkum společnosti se rodil v 19. a na

počátku 20. století spíše mimo sociologii a mimo akademické instituce. Také v obdobích, kdy zde sociologie jako institucionalizovaná věda neexistovala (zejména 50. léta 20. století), byl empirický sociální výzkum prováděn, například v rámci institucí sociálního lékařství, statistické služby, demografie nebo urbanismu (viz Nešpor 2015; Musil 2004; Petrussek 2000). Ovšem vzhledem k tehdejšímu omezení platform (především časopisů a konferencí) pro vědeckou komunikaci v oblasti výzkumu společnosti byla velká část tohoto výzkumu téměř zapomenuta.

V nedávné minulosti bylo řešeno několik projektů, které se zabývaly historií české, československé (Nešpor a kol. 2014), nebo dokonce střeoevropské (Voříšek 2012; Janák 2018) sociologie. Tyto projekty byly primárně zaměřeny na sociálněvědní instituce a v nich působící „velké autory“ a také na vývoj teoretického myšlení v sociálních vědách. Co, jak a s jakými výsledky sociální vědy zkoumaly, nebylo v publikovaných výstupech opomenuto, ovšem empirický výzkum podle našeho názoru nebyl pokryt dostatečně, ve své celistvosti – celkem pochopitelně vzhledem k dominantnímu zaměření autorů těchto publikací na vývoj oborových institucí v jejich sociálním kontextu a na popis role významných aktérů sociologie.

Výsledky předchozích výzkumů dějin české a československé sociologie (především Nešpor a kol. 2014, ale také Voříšek 2012; Janák 2018; Skovajsa a Balon 2017 a další) v naší práci využíváme, navazujeme na ně a pokoušíme se je doplnit. Proto v případě, kdy se naše východiska (například periodizace popisovaného období) či závěry výrazněji odlišují od uváděných publikací, snažíme se na to upozornit a svou volbu zdůvodnit.

V naší knize jsou přítomny instituce i osobnosti oboru, ovšem s ohledem na jejich aktivitu a přínos v oblasti výzkumu společnosti. Například Pavel Machonin se zde objevuje jako organizátor výzkumu (zejména výzkumu stratifikace) spíše než organizátor obnovení institucionalizované sociologie a aktér vědní politiky v 60. letech – byť tyto role samozřejmě nejsou zcela oddělitelné.

S naším zaměřením souvisí také to, že se více než předchozí publikace o dějinách naší sociologie soustřeďujeme na ty, kdo měli vliv na metodologické směřování výzkumu, jako Václav Lamser či Jan Řehák, a rovněž na metodologické debaty na stránkách oborových časopisů (jako byla například ta, kterou iniciovala Obrdlíkova práce *Povolání a veřejné blaho* v roce 1938 či debata o měření v sociologii na stránkách *Sociologického časopisu* v první polovině 70. let). Právě tyto výměny názorů nám pomáhají odhalit sporné momenty a alternativní volby v empirickém usilování mezi zastánci různých přístupů anebo také (to se týká především oné „debaty o měření“) ideologické momenty skryté za odbornými spory.

Do popředí chceme přinést i fenomény, které v dosavadním zpracování dějin sociálního výzkumu stály v pozadí. Jde zejména o konkrétní metody a techniky, jež byly využívány pro získávání a zpracování dat, a také o dostupné technické nástroje, které těmto účelům sloužily. Emma Uprichardová, Roger Burrows a David Byrne (2008) ve svém článku ukazujícím, jaký vliv na podobu sociologického výzkumu ve Velké Británii mělo prosazení softwaru SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) jako dominantního nástroje analýzy dat, nazývají tyto nástroje „inscription devices“.<sup>2</sup> Například to, zda byl výzkum zpracováván na velkých sálových počítačích, anebo na PC, ovlivnilo podobu analýzy stejně jako dělbu práce ve výzkumných týmech.

Byť se v knize soustředíme především na výzkumy samé, snažíme se do jejich popisu zahrnout i výše naznačený kontext. Otázky, které vedou naše bádání o výzkumu společnosti v minulosti, jsou tyto:

- *Co se zkoumalo*, tedy jaké bylo tematické zaměření výzkumů? S tématy výzkumů souvisí i otázka na koncepty, které je rámovaly, a na konceptuální předpoklady výzkumů. Co tím máme na mysli? Jako příklad můžeme uvést Jennifer Plattovou (Platt 1984) a její rozbor výzkumu tříd, konkrétně slavného výzkumu *Affluent Worker*. Plattová ukazuje odlišnost teoretických a empirických kategorií – teoretický konstrukt třídy založený na Marxově uvažování je zajisté něco jiného než třída odvozená z dat o individuálních aktérech, tak jak je využívají výzkumy sociální stratifikace založené na dotazování, včetně těch prováděných od 60. let v české sociologii.
- *Kdo výzkum prováděl*, tedy jaké byly významné výzkumné instituce a kdo byli důležití (citovaní, ostatními v biografických rozhovorech a dokumentech oceňovaní) výzkumníci? Bourdieuvským jazykem řečeno, jaká byla struktura institucionálního pole empirické sociologie, tj. kdo byli ti, kdo patřili k mainstreamu (byli publikováni a citováni v nejvýznamnějších oborových časopisech), a kdo byl naopak spíše na okraji? A v jakých institucích se nacházeli? Zdeněk Nešpor (2017) ve svém *Slovníku institucionálního zázemí české sociologie* podává reprezentativní přehled sociologických (či spíše z hlediska praktikování sociologie relevantních) institucí včetně institucí výzkumných. I zde se snažíme navázat a záběr rozšířit.
- *Proč se to zkoumalo*, tedy kdo byli zadavatelé výzkumů, jaké byly (sociální, politické, vědecké) otázky a problémy stojící za výzkumy? Vliv donorů na podobu výzkumu není radno podceňovat. Například vrcholný počín předválečné sociologie, Poměšťování pražského okolí, by byl těžko

---

2 Termín pochází z práce Bruno Latoura a Stevena Woolgara *Laboratory Life*.

myslitelný bez financí Rockefellerovy nadace. Stejně tak pozdější státní plány výzkumu představují institut, který formoval podobu výzkumu. Je tedy důležité alespoň rámcově popsat, jak se tyto „plány vědy“ rodily. Oproti těmto dlouhodobým plánům můžeme postavit aktivity jednotlivých institucí (především podniků, úřadů státní správy či útvarů KSČ), které usilovaly za pomoci výzkumu řešit nějaké aktuální problémy.

- *Jakým způsobem se výzkumy prováděly*, tj. jaké byly metody výzkumů? Sem spadá například výběr zkoumaných jednotek či způsob sběru a zpracování dat. I metodologie má své dějiny a inovace v metodách a technikách se někdy objevovaly bez (zjevné) souvislosti s politickým režimem. Navíc jak uvádí ve své esejí *Zhuštěný popis* Clifford Geertz (2000, 15): „Chcete-li pochopit, co je věda, neměli byste začít u vědeckých teorií či zjištění a už vůbec ne u toho, co o ní tvrdí ti, kteří ji obhajují, měli byste začít u toho, čím se zabývají ti, kdo ji provozují.“ Proto také zjišťujeme, jaké byly nejvýznamnější inovace v provádění sociálních výzkumů v konkrétní době, co byly ony „inscription devices“, které určovaly podobu výzkumů a jejich vyhodnocování, i jaké byly neformální praktiky v provádění výzkumů (rozhovory s pamětníky nám někdy umožňují nahlédnout i do této oblasti).
- *S jakými důležitými výsledky výzkumy přicházely?* Naše práce nemůže rekapitulovat výsledky jednotlivých výzkumů, které byly prezentovány v desítkách monografií a článků, snaží se ale alespoň upozornit na to nejzajímavější, ukázat, jak daleko autoři výzkumů se svou analýzou postoupili, jaká důležitá témata otevřeli, nebo co naopak svými závěry zpochybnili.
- *Jaké dopady měly výsledky výzkumů, tedy jaký byl ohlas výzkumů i u nás a v zahraničí a jaký byl jejich dopad na veřejnou politiku?* Zajímá nás zde, jak působily výzkumy ve společnosti – té odborné i širší – a kdo na výzkumy reagoval a kdo z informací v nich obsažených těžil? Tady se znovu ukazuje, do jaké míry mohou být současné zkušenosti odlišné od reality dob ještě nedávných. Kupříkladu způsob zveřejňování výsledků výzkumů byl v době komunistického režimu kontrolován (striktnost kontroly se lišila mezi jednotlivými etapami). Jedním z nevyhnutelných výsledků této kontroly, a často i sebekontroly ze strany výzkumníků, ovšem byl omezený dopad výzkumů, a to nejen mezi veřejností. Například i jeden z nejvyšších prominentů oné doby, dlouholetý předseda vlády před listopadem 1989 Lubomír Štrougal, píše ve svých pamětech (Štrougal 2009, 275): „Strana po dobu svého dlouholetého vládnutí neměla k dispozici pravidelně se opakující pravdivé rozborů aktuální situace ve společnosti. Ve světě známé průzkumy veřejného mínění se u nás nekonaly. [...] pokusy o analýzu situace ve společnosti v roce 1968 bohužel v zárodku skončily.“

Zdá se tedy, že i tento normalizační politik o výsledcích výzkumů prováděných Institutem pro výzkum veřejného mínění buď nevěděl, nebo tyto výsledky nepovažoval za užitečné pro poznání „aktuální situace ve společnosti“ a naopak jako slibné počátky zkoumání společnosti vnímal výzkumy z 60. let. Neznamená to ale, že v době před rokem 1989 expertiza ze strany sociálních věd neměla žádný vliv. Jako příklad jeho existence a relativní síly může sloužit rodinná a populační politika. Jakub Rákosník a Radka Šustrová (2016) ukazují, že výsledky výzkumů na téma rodičovství, manželství, antikoncepce či potratů, které vznikaly již od druhé poloviny 50. let především na popud Státní populační komise (poradního orgánu vlády pro otázky populační politiky), našly svůj odraz (jistěže nedokonalý) ve formulovaných pronatalitních a rodinných politikách.

Význam a dopad sociologických výzkumů ve společnosti je obecně pozoruhodnou záležitostí, neomezuující se na přímé působení jednotlivých sociálních šetření a projektů. Výzkum společnosti můžeme vidět i jako aktéra, který působí zpětně na společnost jako celek. Jak upozorňují například Anthony Giddens (2010), Mike Savage (2010) či Zdeněk Konopásek (1996), z hlediska vlivu sociologických výzkumů nejde pouze o konkrétní poznatky, jež přinášejí, ale také (nebo spíše především) o to, že výzkum v sociálních vědách, jeho předpoklady (například, že je vůbec možné zjišťovat společenské postoje a hodnoty od individuí ve standardizovaném rozhovoru) pomáhaly definovat to, jak experti vnímají společnost, i to, jak společnost vnímají její běžní členové.<sup>3</sup> Prostřednictvím médií (těch masových i „nových“) se k „běžným lidem“ dostávají jednotlivé informace o výsledcích výzkumů. Ovšem společně s těmito jednotlivými výsledky se v těch, kdo je přijímají, postupně buduje určité uchopení společnosti a jejich součástí. Například to, že veřejné mínění dnes považujeme za reálně existující a působící fenomén, souvisí do značné míry s existencí standardizovaných kvantitativních výzkumů postojů a názorů veřejnosti, které se od 30. let rozšířily z USA do celého světa, prezentované jako nástroj objektivní vědy i jako nástroj podpory demokracie. Naopak Pierre Bourdieu (1979) ve své kritice výzkumů veřejného mínění vidí tyto typy výzkumů jako nástroje politického boje spíše než nástroje poznání. Tyto výzkumy veřejné mínění podle Bourdieua většinou spíše konstruují a zvětšují, spíše než by jej v duchu reflexivní sociologie do hloubky

---

<sup>3</sup> Jak poněkud ironicky poznamenal Mike Savage ve své práci o dějinách sociologického výzkumu ve Velké Británii: „Metody výzkumu společnosti se staly nástroji, které byly využity jak pro prodej produktů, stejně jako pro vymezení vlastností moderního racionálního národa“ (Savage 2010, 237). Můžeme k tomu dodat, že onen „prodej produktů“ s využitím marketingového výzkumu je lépe viditelný a zkoumatelný, zatímco vliv konceptů, metod a výsledků sociálních věd na společenský diskurs zůstává do značné míry skryt – právě proto, že se stal součástí našeho slovníku, způsobu, jakým o sobě a společnosti přemýšlíme.

zkoumaly v jeho společenské podmíněnosti.<sup>4</sup> V knize se nestavíme ani na jednu ze stran tohoto sporu, spíše ukazujeme, jak byl výzkum veřejného mínění prováděn, prezentován a jaké úlohy v různých obdobích plnil.

V hledání dopadů a funkcí sociologie je možné se připojit i k Burawoyově koncepci (Burawoy 2005) různých „rolí sociologie“, jejichž dělení je založeno na tom, ke komu sociologové mluví a oč přitom usilují. Sociologové, zjednodušeně řečeno, buď mohou své výpovědi (texty, přednášky) směřovat k akademické komunitě, anebo mimo tuto komunitu směrem k veřejnosti. Pokud komunikují uvnitř svého profesního pole, mohou využívat instrumentální vědění, aplikovat zavedené pojmy a postupy, což Michael Burawoy nazývá profesní sociologie (*professional sociology*), nebo se snažit o reflexi a kritiku těchto postupů (*critical sociology*), kdy s využitím hermeneutiky a dalších filosofických postupů prozkoumávají předpoklady profesionálního sociologického vědění. Oba tyto typy lze vztáhnout i k analýze výzkumů společnosti. Na druhé straně Burawoy rozlišuje sociologii zakázkovou (*policy sociology*), která instrumentálně odpovídá na zakázky zadavatelů, a sociologii veřejnou (*public sociology*), jež se snaží zprostředkovat profesionální vědění směrem k mimoakademické obci a tím tak přispívá ke kultivaci občanské společnosti a k reflexi jejího ohrožení ze strany politiky a trhu. Jde samozřejmě o zjednodušené schéma, jak sám Burawoy zdůrazňuje. Jednotlivé sociologické role jsou (nebo spíše měly by být) interdependentní (tak např. veřejná sociologie je bez profesionální sociologie, slovy Burawoyovými, *lame duck*). Profesionální sociologie bez kritické sociologie je jen rigidní aplikování metod na společenské jevy atd. Pro naši knihu je důležité, že pravděpodobně v každém okamžiku nedávných dějin (míněno dějin oboru i dějin širší společnosti) sociologové plnili všechny tyto funkce, ale s měnicími se důrazy, a zároveň možnosti pro jejich naplňování významně variovaly.

## 1.2 Vymezení záběru knihy

Knihy nemá ambici být „velkou syntézou“ dějin výzkumu. Jde spíše o nakročení. Práce, která by dokázala výzkum v poli sociologie zasadit do širšího rámce, bude muset být teprve napsána. Autoři knihy, kromě toho, že stavějí na syntéze předchozích publikací o dějinách sociologie (především Nespor a kol. 2014), využívají zvláště studium dobových publikovaných prací

---

<sup>4</sup> Důsledkem je pak situace, kdy nám „noviny sdělují, že veřejné mínění favorizuje jednoho kandidáta nad druhým, rozhoduje volby, je zaujaté určitým tématem, staví se proti navrhované legislativě [...] čteme, že veřejné mínění může zničit reputaci určité osoby, odsoudit obviněného a že politikové nemohou jednat proti veřejnému mínění“ (Krippendorff 2005, 129).

vztahujících se k výzkumu společnosti a archivních pramenů, významným zdrojem jsou zde i rozhovory s pamětníky. Využíváme jak již dříve provedené rozhovory,<sup>5</sup> tak i rozhovory vzniklé přímo pro náš projekt. Po roce 1989 (v rámci exilové literatury samozřejmě i dříve) také vyšly memoárové publikace autorů jako Zdeněk Mlynář, Ivan Sviták nebo Ota Šik, kteří byli činní zejména v 60. letech, a byť nebyli přímo sociology (přestože třeba Ivan Sviták se podílel na výzkumu náboženství vedeném Erikou Kadlecovou), byli důležitými aktéry dění v oblasti sociálních věd.

Co se týče časového záběru knihy, snažíme se zachytit sociologický výzkum od jeho počátků až do konce roku 1989. Tento rok představuje často využívaný mezník, po listopadu 1989 nastaly velmi rychlé personální změny na poli sociálních věd, uvolnil se prostor pro osoby i témata, vyloučené ze sociologie buď zcela, nebo přežívající na jejím okraji. Naše kniha je zaměřena primárně na výzkum prováděný na území ČR, ovšem s tím, že až do roku 1993 šlo velmi často fakticky o výzkum československý. I některé výzkumné instituce byly federální, například Institut pro výzkum veřejného mínění. Proto také kniha obsahuje dvě kapitoly, které se zaměřují na situaci výzkumu na území Slovenska, vycházejí však z kontextu společného státu.

Počátky systematického výzkumu společnosti hledáme na přelomu 19. a 20. století, jak u těch, kdo se k sociologii hlásili (Masaryk a jeho žáci), tak i mezi výzkumníky z jiných disciplín, kteří aplikovali výzkumné postupy na nějaký společenský fenomén. Snažíme se neztratit ze zřetele ani badatelské usilování těch, kdo chtěli prostřednictvím výzkumu pomoci řešit sociální otázky své doby.<sup>6</sup>

S tím souvisí potřeba vymezit si hranice našeho zkoumání, tedy co ještě patří k výzkumu, který chceme popisovat, a co již ne. Jedná se o problém zcela zásadní. Nejjednodušší by samozřejmě bylo soustředit se pouze na výzkum explicitně sociologický, tj. takový, jehož aktéři se k sociologii hlásí, prováděný ideálně v instituci, jež má sociologii v názvu. Tento striktně disciplinární přístup by byl ovšem krajně omezující. Představme si to na dvou příkladech. Prvním je výzkum náboženství v Severomoravském kraji, provedený týmem Eriky Kadlecové v první polovině 60. let. Šlo tehdy o pozoruhodný výzkum společenského fenoménu, který měl navíc ohlas i v západní sociologii náboženství. Lze jej ale nazvat sociologickým? Když se zaměříme na institucionální a personální zázemí výzkumu, pak to na první pohled zřejmě

<sup>5</sup> Pocházející například z výzkumu Miroslava Vaňka (viz Vaněk 1994) či z projektu Anny Kopecké a jejích kolegů *Česká sociologie 1948–1969*.

<sup>6</sup> Na význam těchto neakademických výzkumníků se spíše filantropickými než akademickými cíli (z hlediska rozvoje výzkumných metod i z hlediska substantivních poznatků o společnosti) upozorňuje i práce o sociologickém průzkumu v historické perspektivě (Bulmer et al. 1991). Jako příklad zde může sloužit výzkum Londýna vedený podnikatelem a filantropem Charlesem Boothem.



není – byl proveden v době, kdy sociologie jako disciplína v Československu institucionálně neexistovala. Hlavní aktéři výzkumu nebyli vzděláním sociologové. Ovšem když vezmeme do úvahy kladené výzkumné otázky, metodologii výzkumu i jeho pozdější recepci, potom tento výzkum do naší knihy zcela jistě patří.

Dalším příkladem by mohly být výzkumy prováděné Státním úřadem statistickým v době mezi válkami. Meziválečný statistický úřad, založený především za účelem naplňování funkcí státní statistické služby, jistě nebyl akademickým sociologickým pracovištěm. Byli v něm ovšem zaměstnáni sociologové, kteří stáli za významnými sociologickými výzkumy své doby (Machotka a Ullrich), provedenými navíc často právě s dopomocí technických a lidských zdrojů statistického úřadu. Navíc je potřeba vzít v úvahu i to, že statistický úřad sám prováděl nad rámec „administrativní statistiky“ vlastní výběrová šetření, zaměřená například na rodinné účty. V důsledku pak v časopise, jenž statistický úřad vydával, *Statistickém věstníku*, byly publikovány studie, které „měly k dnešní mainstreamové kvantitativní sociologii blíže než většina textů v dobových sociologických časopisech“ (Nešpor a kol. 2014, 135).

Takto bychom mohli pokračovat, vršit příklady výzkumů, u kterých není jejich „sociologičnost“ zřejmá, a argumentovat, proč jsme je do knihy zařadili, či nezařadili, k nějakému definitivnímu určení hranic by to ovšem vedlo jen stěží. Podstatné je, že jsme se snažili dopředu příliš neomezovat z hlediska zařazených osob, institucí a časopisů. Vyšli jsme sice od těch, kde o jejich vazbě na sociologii není sporu, ale pokusili jsme se v duchu historiků sociologie Jeana-Michela Chapoulieho a Jennifer Plattové sledovat spojnice k dalším autorům a disciplínám, hledat (na základě citací, společných projektů, vystoupení na konferencích) kontakty, odkazy a výpůjčky, jež představují komunikaci, vliv, a tedy význam pro sociologii v užším slova smyslu. Pro smazávání apriorních disciplinárních hranic mluví i to, že lidé a instituce, které rozhodovaly a rozhodují o financování výzkumu, jen zřídka striktně rozlišují mezi různými disciplínami zkoumajícími společnost (Chapoulie 2009, 18).

K opatrnosti a otevřenosti při vymezování hranic pro naše zkoumání vyzývá i rychlý pohled na vývoj české (respektive československé) sociologie. Ten byl, jak víme, v průběhu 20. století několikrát vážně narušen a týká se to i vývoje sociologického výzkumu, byť přece jen do menší míry, než tomu bylo u sociologické teorie. Tato narušení měla různorodé podoby. Zaprvé šlo o emigraci významných sociologických výzkumníků a metodologů, kdy do emigrace odešly, především v období 1948–1989, některé osobnosti stojící na špičce empirického výzkumu – například Zdeněk Ullrich a Otakar

Machotka. Nebyla to sice situace ve střední Evropě nijak ojedinělá – kupříkladu rakouská sociologie přišla v důsledku emigrace zapříčiněné antisemitismem, anšlusem a válkou o takové osobnosti jako Paul Lazarsfeld, Marie Jahoda nebo Hans Zeisel (Janák 2018; Reinprecht et al. 2019), to ale nic nemění na tom, že šlo o významné zásahy do vývoje oboru na území Československa. Druhý rozměr narušení představují omezení nebo faktické zrušení institucionální základny sociologického výzkumu, nejviditelnější v 50. letech minulého století, projevující se však v celém popisovaném období – rušení a transformace vědeckých institucí nepatří výhradně do nedemokratických režimů. Specialitou nedemokratických období ovšem byly postihy nepohodlných sociologů, jejich přemístění buď úplně mimo výzkum společnosti, anebo alespoň mimo jeho hlavní proud. V důsledku těchto dějů platí, zejména pro období 1948–1989 (ale v menší míře pro celou popisovanou dobu), že sociologie nefungovala jako jednodílná disciplína, a nelze ji tedy ani takto popsat. Pro období normalizace se o takové vymezení různorodosti sociologie pokusil Jiří Musil (2004),<sup>7</sup> který rozlišil různé základny a také způsoby „dělání sociologie“:

1. oficiální výklady řídící se interpretací ortodoxního marxismu tak, jak byla požadována politickým vedením KSČ;
  2. interpretace revizionisticky orientovaných marxistů, kteří v důsledku svých zklamání z povahy vznikající socialistické společnosti hledali východisko v doplnění, revidování nebo nahrazení historického materialismu poznatky soudobé světové sociologie;
  3. perspektivy těch sociologů, kteří byli kritičtí k marxismu, ale chtěli uplatnit své sociologické vzdělání v existujícím politickém rámci, což bylo ovšem možné jen na periferii oboru, v institucích aplikujících empirickou oborovou sociologii;
  4. pohledy těch sociologů, kteří odmítali marxismus, nebyli zaměstnáni jako sociologové, věnovali se oboru, ale nepublikovali a případně psali „do zásuvky“;
  5. pohledy disidentských sociologů (po roce 1970), kteří aktivně sledovali obor, organizovali překlady významných děl, vydávali ilegální tiskoviny.
- Všechna tato dělení, narušení a transformace nás znovu vedly k opatrnosti a spíše širokému vymezení empirické sociologie, které je často spíše „výzkumem společnosti relevantním také pro sociologii“ (kdy relevance je identifikována citacemi ze strany sociologů či publikací v *Sociologickém časopise* nebo „pouze“ věcnou souvislostí, identifikovanou a zdůvodněnou autory této knihy).

---

7 Jinou typologii sociologů působících v době normalizace vytvořil Pavel Machonin (2004).

Již jsme se o tom zmiňovali na předchozích stranách, ale je potřeba se k tomu vrátit podrobněji. Dějiny sociálních věd je možno psát rovněž prizmatem výzkumu společnosti. Podívejme se podrobněji na autory, jejichž pojetí nás především inspirovalo.

Na příkladu role výzkumů v Británii po druhé světové válce Mike Savage (2010) ukazuje, jak výzkum společnosti ovlivnil nejen sociologii, ale také společnost samu. Savage se věnuje tomu, jakým způsobem nové metody výzkumu společnosti (rozhovory, reprezentativní výběry), spojené často právě s výzkumem veřejného mínění, přinesly postupně změnu v chápání toho, kdo je schopen a vlastně i „oprávněn“ vypovídat o společnosti, o aktuálním dění atd. Tím, že každý mohl se stejnou pravděpodobností dostat ve výzkumech hlas a na každém hlasu záleželo při analýzách kvantitativních dat stejně, veřejné mínění už nadále nemohlo být v první řadě něčím, co by měly vyjadřovat a formovat kulturní elity. Zároveň si britská veřejnost výzkumy oblíbila, jejich výsledky prezentované v médiích se staly součástí každodennosti, což vedlo k všudypřítomnosti narativů a pojmů sociálních věd, alespoň mezi vzdělanou střední třídou – lidé začali sami sebe vnímat v pojmech, jako je sociální třída a vrstva, začali jinak přemýšlet o prestiži povolání nebo o politických preferencích.

Britský sociolog, historik a sociální teoretik Nikolas Rose se ve své práci zabýval mimo jiné i genealogií výzkumu společnosti a obecně přemýšlením o společnosti. V textu o tom, jak zachytit dějiny sociálního myšlení, napsaném společně s Thomasem Osbornem (Osborne a Rose 1997), autoři zdůrazňují, že pokud chceme vývoj tohoto myšlení skutečně pochopit, pak musíme překonat omezení tradičních dějin sociálních věd a vlastně i hranice sociálních věd, jak jsou obvykle pojímány. To, co o společnosti zjistili, řekli a napsali ti, kdo jsou řazeni spíše do disciplín, jako je sociální lékařství, urbanismus, statistika, anebo ti, kdo vůbec nebyli akademickými vědci (například různí úředníci veřejné správy), může být stejně důležité jako to, co vybádali a publikovali oborově jasně zařazení sociologové na univerzitách – důležité nikoli (pouze) kvůli nějaké ex post objevené pronikavosti závěrů, ale především proto, že ve své době tito autoři ovlivňovali odborný i veřejný diskurs o tématu. Pro realitu československé sociologie to platí možná ještě více než pro tu britskou, právě z toho důvodu, že zde se v důsledku vlivů politické sféry významně uplatňovaly restriktce ve světě vědy. Je všeobecně známo, že sociologie v 50. letech jako disciplína neexistovala – data, která nějakým způsobem popisovala společnost, byla ale produkována i v tomto období, ovšem právě například pod hlavičkou administrativní statistiky, urbanismu či dialektického materialismu.

### 1.3 Dosavadní přehledy dějin výzkumu společnosti

Kromě monografických publikací, připomenutých již v předchozím textu, lze vycházet i z různých dříve vydaných přehledů výzkumu konkrétních oblastí společenského života. Jde zejména o následující publikace:

Večerník, J. 2011. Empirický výzkum chudoby v českých zemích ve třech historických obdobích. *Data a výzkum – SDA Info* 5 (2): 133–146.

Čížek, T. 2010. Empirická sociologie filmu v Československu do roku 1989. *Iluminace* 22 (4): 91–105.

Havlová, J., Sedláček, O. 2004. Sociologie práce a průmyslu v letech 1965–1989. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40 (5): 651–664.

Nešpor, Z. R. 2007. Empirické výzkumy (současného) náboženství v letech 1946–1989. Prolegomena k vývoji české sociologie náboženství v období marxistické dominance. *Soudobé dějiny* 14 (2–3): 399–438.

Nešporová, O. 2014. Česká empirická sociologie rodiny a její souvislosti se sociální politikou v meziválečném období. *Fórum sociální politiky* 8 (4): 2–5.

Spalová, B. 2006. Biografie kvalitativního výzkumu v sociálních vědách v České republice. *Biograf* 39: 83–107.

Kučera, M. 2009. Demografické průzkumy. In *Padesát let časopisu Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje (1959–2008)*, 39–43. Praha: Český statistický úřad, Česká demografická společnost.

Rákosník, J., Šustrová, R. 2016. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Šubrt, J. 2016. Mapping the History of Public Opinion Research after World War II in the Czech Lands. In *The Silent Majority in Communist and Post-Communist States: Opinion Polling in Eastern and South-Eastern Europe*, ed. K. Bachmann, J. Gieseke, 23–42. Berlin: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.

Je potřeba podotknout, že z výzkumů prováděných před rokem 1989 se ve většině případů nezachovala primární data (datová matice, z níž je možné vyčíst informace o jednotlivých zkoumaných jednotkách), častěji, ale ani zde zdaleka ne ve všech případech, jsou k dispozici data agregovaná, alespoň ta, která se dostala do závěrečných zpráv z výzkumů. Na stránkách Českého sociálněvědního datového archivu ([archiv.soc.cas.cz](http://archiv.soc.cas.cz)) a v jeho datovém katalogu jsou již zveřejněny některé z materiálů, jež se z výzkumů zachovaly, a v průběhu času budou přibývat další. Na stejné stránce je dostupná i postupně doplňovaná databáze historických sociologických výzkumů (míněno výzkumů provedených před rokem 1989).